

GJURMË TË MBISHKRIMEVE NË GURË NË ILIRI DHE NË TERRITORIN E DARDANISË QËNDRORE

Dr. Qazim NAMANI, Arkeologji/trashëgimi Kulturore
Akademia “Rrënjët Tona”

PËRMBLEDHJE

Lidhur me lashtësinë e gjuhës shqipe dhe lidhjen e saj me gjuhët tjera, të dëshmuara edhe përmes shkrimeve epigrafie në gurë, kemi mjaftë pak të dhëna. Me njohuritë që i kemi deri më sot nuk është e mundur, të rindërtojmë qoftë edhe pjesërisht një gjuhë ilire, pasi që nuk ekziston deri më sot asnjë mbishkrim tipik ilir, kanë shkruar studiuesit e gjuhës dhe kulturës shqipe. Mbretëria e Dardanisë, padyshim se kishte arritur një shkallë të lartë të zhvillimit, ekonomik e kulturorë gjatë shekullit IV e deri në shekullin e I-rë, p.e.s. Burimet e deri tanishme na e bëjnë të ditur, se gjatë kësaj periudhe në Dardani ishte e zhvilluar xehetaria dhe përpunimi i metaleve. Duke i pasur parasysh këto burime për zhvillimin e Dardanisë, duhet të besojmë se edhe në territorin e saj ishte i zhvilluar shkrimi, në material të ndryshme sikurse te popujt fqinjë rreth saj. Nermin Vlora Fallaski, shkruan se: Ilirët dhe Etruskët, shkruanin zakonisht pa ndërprerje, prandaj çdo shkrim kërkon analizë të posaçme për të bërë vendin e saktë të ndarjes, në mënyrë që fraza të ketë kuptim logjik. Zbulimi i gurëve me mbishkrim linear në fshatin Gërmovë, dhe dy gurëve me mbishkrime në fshatin Dumnicë, janë dëshmi se edhe në territorin e Dardanisë, kishte mbishkrime në gurë, para pushtimit romak.

Fjalë kyçe: Dardani, Iliri, Shkrimi, Gjuhë, Gjurmë, Gurë.

ABSTRACT

Regarding the antiquity of the Albanian language and its connection with other languages, proven also through epigraphic writings on stones, we have very little data. With the knowledge we have so far, it is not possible to reconstruct even partially an Illyrian language, since there is no typical Illyrian inscription until today, have written scholars of Albanian language and culture. The Kingdom of Dardania, had undoubtedly reached a high level of development, economic and cultural during the IV century to the 1st century BC. Sources so far inform us that during this period in Dardania was developed mining and metal processing. Given these sources for the development of Dardania, we must believe that in its territory was developed writing, in different materials as in the neighboring peoples around it. Nermin Vlora Fallaski, writes that: The Illyrians and the Etruscans, usually wrote without interruption, therefore each writing requires special analysis to make the exact place of division, so that the phrase has a logical meaning. The discovery of linearly inscribed stones in the village of Germova, and two inscribed stones in the village of Dumnica, are evidence that even in the territory of Dardania, there were stone inscriptions, before the Roman conquest.

Keywords: Dardania, Illyria, Writing, Language, Traces, Stones.

HYRJE

Mbretëria e Dardanisë, padyshim se kishte arritur një shkallë të lartë të zhvillimit, ekonomik e kulturorë gjatë shekullit IV e deri në shekullin e I-rë, para erës sonë. Burimet e deri tanishme na e bëjnë të ditur, se gjatë kësaj periudhe në Dardani, ishte e zhvilluar xehetaria dhe përpunimi i metaleve. Dardanët ishin të njohur për përpunimin e arit, andaj nuk qëndronin prapa, përkrah zhvillimi ekonomik dhe kulturorë me popujt fqinjë. Gjatë kësaj periudhe, Mbretëria e Dardanisë kishte dal në skenë, dhe si fuqi e rëndësishme ushtarake në rajon. Duke i pasur parasysh këto burime për zhvillimin e Dardanisë, duhet të

besojmë se edhe në territorin e saj, ishte i zhvilluar shkrimi, në material të ndryshme sikurse te popujt fqinjë rreth saj. Për ta kuptuar sadopak realitetin e asaj periudhe, lidhur me alfabetin dhe shkrimin e lashtë te fiset ilire, po japim disa të dhëna nga studimet e deri tashme nga kjo fushë. Shqiptarët flasin dhe shkruajnë një gjuhë, që është shumë e veçantë, nga gjuhët tjera dhe konsiderohet, ndër më të vjetrat në Ballkan dhe Evropë. Lidhur me lashtësinë e gjuhës shqipe, dhe lidhjen e saj me gjuhët tjera, të dëshmuara edhe përmes shkrimeve epigrafi, po japim disa nga mendimet e studiuesve më eminent në këtë lëmi. Petro Janura në librin e tij “Nga historia e alfabetit të gjuhës shqipe” shkruan se, gjuha shqipe është gjuhë e stërlashtë, por shkrimi i saj që dokumentohet është mjaftë i ri.¹ Enzo Gatti në librin e tij Ilirët, citon profesorin e Universitetit të Tubingenit De Simeone, i cili deklaroi se: Me njohuritë që i kemi deri më sot, nuk është e mundur të rindërtojmë, qoftë edhe pjesërisht një gjuhë ilire, pasi që nuk ekziston deri më sot asnjë mbishkrim tipik ilir.²

Enzo Gatti na ofron të dhëna, se në luginën e lumit Drava, janë zbuluar dy shkrime të lashta (Dali, viti 3200 para Krishti). Këto janë ndoshta shkrimet e para alfabetike të botës. Në këto shkrime vërehen dy sisteme të ndryshme shkrimi. Njëri ka germa solemne (të mëdha shtypi), dhe tjetri ka germa të vogla kursive (të vogla me lajlelule). Njëri ndër ta është i pari, i të gjitha shkrimeve të tipit lapidar romak, ndërsa tjetri i atyre të tipit arab fenikas. Nga këto prototipa, lindën dy degët e mëdha të shkrimeve alfabetike botërore, perëndimi dhe lindja, gerrat e mëdha dhe të vogla. Pra alfabeti i parë ka lindur në zemrën e Ballkanit, dhe burimi gjuhësor i shkrimeve të vjetra duhet kërkuar në një gjuhë ballkanike.³ Robert D’Angely shkruan, se gjuha shqipe ka qenë e shkruar në antikitet, dhe kjo provohet nga mbishkrimet etruske ose shqipe dhe nga ato po ashtu shqipe ose Likiase e të tjera, që janë zbuluar në Azinë e Vogël, në Lemnos, në Kretë dhe në Itali.⁴ Petro Janura shkruan se supozohet që stërgjyshërit e shqiptarëve, ilirët e përdorën alfabetin ETRUSK dhe atë grek të latinizuarë deri sa u themelua alfabeti latin i shekullit III para erës sonë.⁵ Niko Stylo në librin e tij “Historia e shenjtë e Arvanitëve” jep të dhëna për një shkrim në gjuhën etruce, të zbuluar në një fasho të një mumie. Mumia u dhurua në korrik të vitit 1862, nga trashëgimtarët e kroatit Michael Bariç, në Muzeun kombëtar të Zagrebit. Ky shkrim ishte i panjohur, në fund të shekullit XIX, për profesorin Henrich karl Brugsch. Pasi që fasha e shkruar u dërgua në Universitetin e Vjenës, specialistët vunë në dukje se bëhet fjalë për gjuhën etruce. Analizat e karbonit, datimin e shkrimit e përcaktuan, me shënimet historike të Plutarkut, për trupin e balsamosur të Alkmenës (për grekët) nëna e Herkulit. Sipas Plutarkut varrimi dhe rivarrimi i Almenës, ndodhi në kohën e faraonit egjiptian Nektanavi të parë, sundimi i të cilit nisë më 378 para erës së re.⁶

Nermin Vlora Falaski, citon Herodotin “Etruskët flisnin gjuhën e një populli të lashtë, që jetonte në krahinat e Mesdheut para ardhjes aq grekëve.⁷ Pellazgët nga Homeri u quajtën popull hyjnor. Herodoti shënoi se Greqia para ardhjes së helenëve quhej Pellazgji, dhe se pellazgët ju mësuan atyre përpunimin e metaleve, ndërtimin e mureve e madje edhe alfabetin.⁸ Mbishkrimet etruske, interpretohen me anë të ilirishtes, prandaj kjo ka kuptim që Romakët i quajnë Etruskët TOSCHI (TUSCI), duke e ditur se ata

¹ Dr. Petro Janura, Nga historia e alfabetit të gjuhës shqipe, Shkup, 1969, fq.6

² Enzo Gatti, Ilirët, Tiranë, 2005, fq.52

³ Enzo Gatti, Ilirët, Tiranë, 2005, fq. 53,54

⁴ Robert D’Angely, Enigma, Tiranë 1998, fq.274

⁵ Dr. Petro Janura, Nga historia e alfabetit të gjuhës shqipe, Shkup, 196, fq.8

⁶ Niko Stylo, Historia e shenjtë e Arvanitasve, Mulheini-Gjermani, 2003, fq. 8-9

⁷ Nermin Vlora Fallaski, pellazgët, Ilirët, Etruskët, Shqiptarët, Prishtinë, 2004, fq.52

⁸ Po aty fq. 213

flisnin të njëjtën gjuhë TOSKE të Ilirisë jugore. Shkruan Nermin Vlora⁹. Shkencëtari italian, abati Emidia Luzi, në veprën e tij “Epoca Eroica”, të botuar më 1847 shkruan: Pellazgët kanë qenë banorët, më të vjetër të Italisë sonë. Në të vërtetë, vendasit Ombiuenët, Osonët, Oskët, Britët, Rutualët dhe Enotrienët janë emra të parë të italianëve, që shënonin një popull të vetëm, të së njëjtës origjinë me pellazgët që quheshin popull hyjnor nga Homeri.¹⁰ Plini, Plaku, në shekullin e parë, shpjegon se germat e alfabetit fonetik, i prunë në Itali pellazgët. Sipas Diodorit të Sicilisë, pellazgët qenë të parët, që e prunë në Evropë alfabetin, duke ia përshtatur gjuhës së vendit, sistemin e shkronjave me disa ndryshime e përmirësime. Diodori shkruan se këtë alfabet të njohur me emrin alfabeti “Pellazgë” e përdorën gjithë poetët para Homerit.

Në vitin 1875, dy arkeolog francez zbuluan në ishullin pellazgë të Lemnos (Egje) gjurmë të një shkrimi para helen.¹¹ Studijuesi L. Benlow, në veprën e tij “Greqia para ardhjes së grekëve”, të botuar në vitin 1877 në Paris shkruan: Shumë emra të vendeve, të maleve, të Lumenjve, të personazheve legjendar, nuk mundë të shpjegohen me etimologjinë greke. Vetëm një gjuhë ka qenë në gjendje të hedh dritë mbi emrat e këtyre vendeve, e kjo është gjuha shqipe.¹² Mbishkrimet e zbuluara në Shqipëri janë të shumta, por po veçojmë fjalën XAIPE=HAIRE, e cila haset shpesh në portat e qyteteve, për të thënë u “Qoftë më hair” ardhja e mysafirëve.¹³ Nermin Vlora Fallaski, shkruan se: Ilirët dhe Etruskët, shkruanin zakonisht pa ndërprerje, prandaj çdo shkrim kërkon analizë të posaçme, për të bërë vendin e saktë të ndarjes, në mënyrë që fraza të ketë kuptim logjik. Me që gjuha etruske, rezulton se mundë të interpretohet me anë të gjuhës shqipe, provohet se kjo gjuhë e fundit është vazhdim i ilirishtes.¹⁴ Lloji i shkrimeve epigrafië, është gati identik në një hapësirë të gjerë gjeografike që nga Deti Egje (një shembull është dhënë nga stelat e Lemnosit), në Iliri (Mbishkrimet nga Durrësi, Kosova e vende tjera), te Venetët, te Mesapët dhe natyrisht te Etruskët.¹⁵ Lidhjen linguistike ndërmjet Etruskishtes dhe gjuhës shqipe, e ka shqyrtuar gjerësisht prof. Zacharie Mayani, ligjërues në Universitetin e Sorbonës. Prof. Guiseppe Catapano në studimin tij “Lashtësia e gjuhës shqipe” vërteton gjurmët e pellazgeve, në territoret e banuara nga Egjiptianët e lashtë, nga Fenikasit, nga Kartagjenasit dhe nga Babilonasit.¹⁶

Lidhja kulturore ndërmjet Etruskëve dhe ilirëve, vërtetohet edhe me anë të kulturës materiali, siç janë varrezat monumentale dykatëshe të zbuluara në Shqipëri, që përngjajnë në mënyrë të çuditshme, me varrezat etruske të njëkohshme, duke paraqitur të njëjtat veçori.¹⁷ Studiues të shumtë kanë konstatuar se, gjuha shqipe ka elemente të përbashkëta me trakishten. Në territorin e Rumanisë, është vërtetuar se ekzistojnë mbishkrime pellazge, që janë të kuptueshme me anë të gjuhës shqipe, sepse trakët banorët e lashtë të atij territori, ishin njëri nga fiset më të mëdha pellazge.¹⁸ Akademiku rumun Grigore Brankush shkruan: Se midis gjithë gjuhëve ballkanike, që kanë trajta të përbashkëta me gjuhën shqipe, vendin e parë e zë padyshim gjuha rumune. Shqipja dhe rumanishtja, kanë lidhje të ngushta në fushën e fonetikës, morfologjisë, leksikut, të formuarit të fjalëve, të sintaksës, të frazeologjisë, të fjalëve të urta dhe

⁹ Po aty fq,53

¹⁰ Po aty fq. 230

¹¹ Po aty fq. 270

¹² Nermin Vlora Fallaski, pellazgët, Ilirët, Etruskët, Shqiptarët, Prishtinë, 2004, fq. 275

¹³ Po aty, fq.64

¹⁴ Po aty, fq. 66,67

¹⁵ Po aty fq.130

¹⁶ Po aty fq.206, 207

¹⁷ Po aty fq,217

¹⁸ Po aty fq. 213

lokucioneve proverbiale.¹⁹ Elementet e përbashkëta para latine, që i bashkojnë shqipen me rumanishten, nxjerrin në dritë lidhjen gjenetike të tyre, përmes shumë fjalëve të përbashkëta.²⁰ Janë disa fjalë nga fondi i përbashkët, rumuno-shqiptare para romake, që përfundojnë me germën S (SH), të cilat janë shumë të vjetra dhe kanë ardhur nga të dy gjuhët si: Gushë (Gusa), Moshë (Mos), Mushkë (Musc), Shapi (Shaparla), Shtirë (Shtira) etj, shkruan Brankush.²¹

Ky studiues në librin e tije jep të dhëna për shumë emër vende që e kanë për bazë fjalën “Gushë” në Rumuni dhe Shqipëri, Unë në Kosovë po e veçoj fshatin Gushtericë, që bazuar në studimet e akademikut rumun Brankush, nëse këtij emër vendi ia heqim prapashtesën “icë”, atëherë emri i këtij fshati, na del në gjuhën shqipe, Gushter (Gusha e terur-tharë). Grigore Brankush, në studimet e tij konstatoj, se shqipja popullore dhe rumanishtja e vjetër, kanë shumë trajta të përbashkëta.²² Eqrem Çabej, në studimet e tij, ka ofruar të dhëna dhe supozime rreth origjinës së gjuhës shqipe. Sipas tij dhe shumë studiuesve tjerë, shqiptarët rrjedhin nga ilirët dhe gjuha shqipe është vetë ilirishtja, por duke mos e mohuar edhe mundësinë, që gjuha shqipe të rrjedhë nga një përzierje e iliro-trakishte.²³ Vlladimir Georgiev, me rastin e gërmimeve arkeologjike, në kodrinën e Bashovës, në fshatin Duvanli të Plloddivit, në Bullgari njofton se: Janë zbuluar disa mbishkrime në enë, dhe në një unazë, të cilat datojnë kah fundi i shekullit V, ose kah fillimi i shekullit IV para erës së re. Në një enë të argjendit, është gjetur mbishkrimi DADALEME, mirëpo si emër i tillë trakas, ishte i panjohur. Teksti përmban tri fjalë, që mundë të përkthehen fjalë për fjalë në gjuhën shqipe. Në këtë lokalitet, u zbulua edhe një unazë ari, me figurë kalorësi me tekst EYSE...DELE MEZHNAI.²⁴ Vladimir Georgiev, pas këtyre zbulimeve e ngriti hipotezen e tij, për origjinën trakase të shqiptarve. Budimir Milan, në librin e tij, “O etnickom odnosu Dardanca prema Ilirima”, ndër tjera shkruan: Kalimi i fisit dardan Galabri-Kalabri në Itali, përveç pasurisë dardane, që e morën me veti në Romë, ata e sollën edhe bibliotekën.²⁵ Kjo e dhënë haset edhe në librin “Izraelska veza”, ku shkruhet se në Sicili u shpërngulën Galabrët-Kalabrët, fis dardan, pasurinë dardane dhe bibliotekën e ka sjellë nga lindja në Romë fitimtari PERSEJA.²⁶ Aleksandër Stipqeviqi, në librin e tij Historia, Jeta dhe Simbolet e Kultit, jep të dhëna për shumë monedha “Barbare”, siç i njihnin në atë kohë, të shekullit të dytë para erës së re, të zbuluara në pellgun e Danubit, dhe në fshatin Ribnjaça, shkruante me shkronja të alfabetit të etruskëve emri i sundimtarit lokal Sosthenes.²⁷ Dujë Rendiç-Mioçeviq, për një shkrim nga Grebeshtica te Shibeniku, mendoi se ishte një variant vendor i shkrimit latin.²⁸ Në një shkrim të gjetur në Braç, është shkruar emri prej dy pjesësh Veselia Felicitas. Pjesa e parë Veselia është fjalë ilire, ndërsa pjesa e dytë Felicitas, është fjalë latine, që do të thotë fat shkruan Aleksandër Stipqeviqi.²⁹

¹⁹ Akademik Grigore Brankush, kërkime mbi fondin Trako-dak të gjuhës rumune, fq.3,4

²⁰ Po aty fq.4

²¹ Po aty fq.79

²² Po aty fq.45

²³ Eqrem Çabej, Elemente të gjuhësisë dhe të literaturës shqipe, Tiranë 1976

²⁴ Vlladimir Georgiev, Mbishkrimet trakase në Thraki, Daki e në Mezi, përkthyer nga Skënder Gashi, Revista kulturore dhe shkencore Përparimi, Prishtinë, Viti XVI, nr.2, 1970, fq.135-142

²⁵ Budimir Milan, O etnickom odnosu Dardanca prema Ilirima, fq 29

²⁶ Izraelska veza, fq.29

²⁷ Aleksandër Stipqeviq, Ilirët, Historia jeta kultura dhe simbolet e kultit, Prishtinë, 1990, fq.271

²⁸ Po aty, fq.272

²⁹ Po aty, fq.274

Eçrem Qabej, në vepren: “Studime Gjuhësore (V)”, njofton se në nekropolin e kalasë së Dalmacës pranë Komonit, dihet se që në fillim të shekullit XX, midis objekteve tjera është gjetur një unazë prej bronzi të hollë, e cila e mbanë mbishkrimin “ANA OHOH ICER (ICEB)”. Me këtë mbishkrim u morën studiuesit: Degrand, Traeger, Ippen, Nopça etj. Ippen ishte i pari që e shprehu mendimin, se ka gjasa se kemi të bëjmë me një mbishkrim në gjuhën ilire. Mendimin e tij e përforcoi më vonë edhe Hans Krahe, që sipas tij kemi të bëjmë me një mbishkrim të ilirishtes ballkanike.³⁰ Domethënia e disa emrave të lashta ilire, ka qenë e mundur që të dihen nëpërmjet të gjuhës shqipe, të vetmes gjuhë bashkëkohore në Ballkan, që mundë të konsiderohet trashëguese e drejtpërdrejtë e ilirishtes. Këto të dhëna edhe pse të pakta, janë dëshmi se ilirët krahas popujve fqinjë, e kishin alfabetin e tyre. Përveç alfabetit, është e pa mundur që ilirët, të mos i kishin edhe bibliotekat e tyre, krahas bibliotekave të zhvilluara të kohës në Mesdhe. Në këtë periudhë kohore ekzistonin biblioteka të famshme si në: Aleksandri, Athinë, Romë etj, që i bashkonin njerëzit më të ditur të kohës në Mesdhe. Mbretëritë Ilire, duke jetuar në fqinjësi me këta popuj, në mungesë të burimeve të shkruara, supozojmë se i kishin edhe bibliotekat e tyre.

Këtë e dëshmon edhe Aleksandër Stipçeviqi, që lenë hapësirë për të menduar, se në Iliri kishte biblioteka kur shkruan se: Oktavian Augusti pas nënshtrimit të ilirëve, duke u kthyer në Romë, nga plaçka që solli prej Ilirisë, urdhëroi që të ndërtohet një bibliotekë e madhe publike, të cilën për nderë të motrës së tij Oktavisë, e quajti Oktaviana.³¹ Në periudhat e më vonshme, me të drejtë duhet theksuar se ilirët (shqiptaret), në shkrimin e tyre e përdorën alfabetin latin, kur Roma ndikoi mbi ilirët në pikëpamje kulturore. Gjatë sundimit të perandorisë romake në Iliri, përmes misionarëve të krishterë, filloi që të përhapet krishterimi. Me legalizimin e krishterimit, sipas burimeve të shkruara, mundë të flitet për një etapë të shkollimit fetar, edhe në gjuhën ilire. Kjo e dhënë haset edhe në librin “Izraelska veza”, ku shkruhet se në Sicili u shpërngulën Galabrët-Kalabrët, fis dardan, pasurinë dardane dhe bibliotekën e ka sjellë nga lindja në Romë fitimtari PERSEJA. Kjo shpërngulje kishte ndodhur, para pushtimit romak të Dardanisë. Fanula Papazoglu, duke ju referuar autoreve antik, jep të dhëna për lidhjen e emrit të Kalabrisë me Galabrët e Dardanisë, si dhe Dardët në Itali me Dardanët. Këto të dhëna historike dëshmojnë, se në Mbretërinë e Dardanisë, ekzistonin shkrime dhe biblioteka të pasura, me të dhëna të rëndësishme për kohën. Nga burimet historike mësojmë se në Dardanië Qendrore, dhe atë Lindore, jetonte fisi i njohur dardan Galabroi, për të cilin kemi të dhëna edhe nga autorët antik, për zhvillimin ekonomik dhe migrimin e disa prej tyre, në Kalabri të Italisë. Gjurmët arkeologjike, të zbuluara deri me tani në Dardani, dëshmojnë për një qytetërim të zhvilluar.

Autorët antik kanë shkruar, edhe për ekzistimin e qyteteve në Dardani, para pushtimit romak. Deri me tani janë zbuluar rrënojat e qytetit dardan në Kërshevicë afër Vrajës. Shumë studiues e mbështesin mendimin se edhe qyteti Aria dhe Damastioni, duhet kërkuar në Dardanië qendrore, si zona më e zhvilluar që njihej, për eksploatimin dhe përpunimin e metaleve. Straboni, njëri nga autorët antik për Galabrët shkruan se: Ata janë një fis i madh i Dardanëve, në vendin e të cilit është një qytet i lashtë. Sipas Strabonit, Galabrët ishin një nën fis i fuqishëm, në kuadër të fisit ilir të dardanëve. Në lindje të fisit Galabroi, jetonte edhe fisi tjetër i njohur dardan i Thunatëve.³²

³⁰ Eçrem Çabej, Studime Gjuhësore (V), Prishtinë 1975, fq.5

³¹ Aleksandër Stipçevic, Ilirët, Historia jeta kultura dhe simbolet e kultit, Prishtinë, 1990, fq.67

³² Ilirët dhe Iliria të autorët antik, Prishtinë, 1979, fq. 155

Ata zotëronin një rajon të gjerë në Kosovën e sotme, Kosovën Lindore, Serbinë e sotme jugore dhe shumë territore në Maqedoninë e sotme veriore. Në territorin që e zotëronin Galabrët, përfshiheshin shumë vendbanime të rëndësishme të cilat u zhvilluan edhe gjatë periudhës romake si: Qytetet Nishi (Naisusi), Remiziana, Vendenisi (Gllamniku), Ad Fines (Hamenium-Kursumlija), Herkulium (Prokupla), Viminacium (Kostolac), Vicinianum (afër Ulpianës), midis Vendenisit dhe Therandës, Tranupara, midis Astibus (Shtip) dhe Skupi (Shkupit) etj. Shkupi u bë kryeqyteti i Dardanisë, që shtrihej, në shekullin e dytë para Krishtit, deri te Bylazora (Velesi i sotshëm).

Fig. – 1 Harta që tregon shtrirjen e fisit dardan Galabroi

Nga kjo kuptojmë se për nga zhvillimi ekonomik dhe ushtarak, Dardania dhe qytetet e saj, nuk qëndronin mbrapa qytetërimit të asaj kohe, dhe se Mbretëria e Dardanisë, ishte ndër mbretëritë më të fuqishme në Mesdhe. Mbishkrimet në gurë që po i ofrojnë të fotografuara, janë hasur në muret e një shtëpie banimi në fshatin Dumnicë të Epërme, në “Lagjen e Tihovcëve”, komuna e Besianës.

Fig. – 2 Mbishkrime në gurë, në themelet e shtëpisë në fshatin Dumnicë e Epërme, komuna e Besianës

Territori i këtij fshati shtrihet në brezin kufitar të sotëm midis Kosovës dhe Serbisë. Si territor mes qytetit të Besianës dhe Kushumlisë, dhe pranë rrugës së njohur antike Nish-Lezhë, mundë të supozojmë se këta gurë janë marrë nga gërmadhat e ndonjë lokaliteti arkeologjik, për tu murosur në murin e kësaj shtëpie. Këtë e vërtetojnë se në muret e këtij objekti ku janë murosur edhe shumë gurë tjerë me plastikë gurore, që simbolizojnë simbole astrale e mitike. Shtëpia ku janë murosur gurët me mbishkrim dhe plastikë gurore është dy kate, dhe e ndërtuar gjatë shekullit XX. Për deri sa njëri nga gurët me mbishkrim është murosur, në themelin e objektit, guri tjetër është murosur në katin e dytë, rreth 1m nën çatinë e objektit. Pozita e murosjes së këtyre gurëve në këtë objekt banimi, dëshmon qartë se gurët janë bartur nga rrënjat e një objekti shumë më të vjetër. Gjatë aktiviteteve ndërtimore, dhe përnjohjes së terrenit, në territorin e Kosovës së sotme, janë zbuluar gurë me mbishkrime, për të cilët mendoj se janë me interes, të studjohen dhe të bëhet deshifrimi i tyre.

Përveç gurëve më mbishkrim që gjenden në fshatin Dumnicë të Epërme në komunën e Besianës, edhe dy gur tjerë me mbishkrime u zbuluan në vitin 2005, në fshatin Gërmovë, komuna e Vitisë. Gurët e zbuluar në themelet e hajatit të xhamisë së vjetër në fshatin Gërmovë të komunës së Vitisë dëshmojnë për kulturën e lashtë të shkrimit edhe në vendin tonë. Germat në këto mbishkrime janë mjaftë të dëmtuara. Vërehet se është përdorur stili i shkrimit pa ndërprerje, andaj është me interes shkencor që ky mbishkrim të studiohet nga ekspertë të kësaj fushe. Këta gur qëndrojnë në një kënd të oborrit të xhamisë dhe janë në rrezik që të zhduken nga pakujdesia pasi që institucionet kompetente nuk ndërmorën asnjë masë për ti marrë në përkujdesje.

Fig. - 3 Mbishkrime në gurtë i zbuluara në fshatin Gërmovë të Komunës së Vitisë

Mendoj se kemi të bëjmë me një shkrim shumë të vjetër, pasi që së bashku me këta dy gurë është gjetur edhe një altar i pa përpunuar. Mendoj se këta gurë kanë vlera të mëdha për trashëgiminë kulturore, dhe është me interes që të barten në institucionet që merren me ruajtjen e monumenteve.

Fig. - 4 Altarë gjysmë të përpunuar në fshatin Gërmovë, Komuna e Vitisë, Kosovë

PËRFUNDIME

1. Mbretëria e Dardanisë, padyshim se kishte arritur një shkallë të lartë të zhvillimit, ekonomik e kulturorë gjatë shekullit IV e deri në shekullin e I-rë, para erës sonë.
2. Dardanët ishin të njohur për përpunimin e arit, andaj nuk qëndronin prapa, përkrah zhvillimi ekonomik dhe kulturorë me popujt fqinjë.
3. Gjatë kësaj periudhe, Mbretëria e Dardanisë kishte dal në skenë, dhe si fuqi e rëndësishme ushtarake në rajon.
4. Duke i pasur parasysh këto burime për zhvillimin e Dardanisë, duhet të besojmë se edhe në territorin e saj, ishte i zhvilluar shkrimi, në material të ndryshme sikurse te popujt fqinjë rreth saj.
5. Gjatë aktiviteteve ndërtimore, dhe përnjohjes së terrenit, në territorin e Kosovës së sotme, janë zbuluar gurë me mbishkrime lineare.
6. Në dy lokalitetet, së bashku me gurët, që kishin mbishkrime pa ndërprerje, janë zbuluar edhe altarë gjysmë të përpunuar, dhe gurë tjerë me simbole, gjeometrike, e simbole të kultit.
7. Germat në këto mbishkrime janë mjaftë të dëmtuara.
8. Vërehet se është përdorur stili i shkrimit pa ndërprerje, andaj është me interes shkencor që ky mbishkrim të studiohet nga ekspertë të kësaj fushe dhe të behet deshifrimi i tyre.

STUDIME MBËSHTETËSE DHE REFERENCA

- ¹ Dr. Petro Janura, Nga historia e alfabetit të gjuhës shqipe, Shkup, 1969, fq.6
- ² Enzo Gatti, Ilirët, Tiranë, 2005, fq.52
- ³ Enzo Gatti, Ilirët, Tiranë, 2005, fq. 53,54
- ⁴ Robert D'Angely, Enigma, Tiranë 1998, fq.274
- ⁵ Dr. Petro Janura, Nga historia e alfabetit të gjuhës shqipe, Shkup, 196, fq.8
- ⁶ Niko Stylo, Historia e shenjtë e Arvanitasve, Mulheini-Gjermani, 2003, fq. 8-9
- ⁷ Nermin Vlora Fallaski, pellazgët, Ilirët, Etruskët, Shqiptarët, Prishtinë, 2004, fq.52
- ⁸ Po aty fq. 213
- ⁹ Po aty fq,53
- ¹⁰ Po aty fq. 230
- ¹¹ Po aty fq. 270
- ¹² Nermin Vlora Fallaski, pellazgët, Ilirët, Etruskët, Shqiptarët, Prishtinë, 2004, fq. 275
- ¹³ Po aty, fq.64
- ¹⁴ Po aty, fq. 66,67
- ¹⁵ Po aty fq.130
- ¹⁶ Po aty fq.206, 207
- ¹⁷ Po aty fq,217
- ¹⁸ Po aty fq. 213
- ¹⁹ Akademik Grigore Brankush, kërkime mbi fondin Trako-dak të gjuhës rumune, fq.3,4
- ²⁰ Po aty fq.4
- ²¹ Po aty fq.79
- ²² Po aty fq.45
- ²³ Eqrem Çabej, Elemente të gjuhësisë dhe të literaturës shqipe, Tiranë 1976
- ²⁴ Vlladimir Georgiev, Mbishkrimet trakase në Thraki, Daki e në Mezi, përkthyer nga Skënder Gashi, Revista kulturore dhe shkencore Përparimi, Prishtinë, Viti XVI, nr.2, 1970, fq.135-142

²⁵ Budimir Milan, O etnickom odnosu Dardanca prema Ilirima, fq 29

²⁶ Izraelska veza, fq.29

²⁷ Aleksandër Stipqeviq, Ilirët, Historia jeta kultura dhe simbolet e kultit, Prishtinë, 1990, fq.271

²⁸ Po aty, fq.272

²⁹ Po aty, fq.274

³⁰ Eqrem Çabej, Studime Gjuhësore (V), Prishtinë 1975, fq.5

³¹ Aleksandër Stipqevic, Ilirët, Historia jeta kultura dhe simbolet e kultit, Prishtinë, 1990, fq.67

³² Ilirët dhe Iliria te autorët antik, Prishtinë,1979, fq. 155